

Komorowski, Paweł

Archiwum Pijarów w Krakowie

Analecta 3/2(6), 109-122

1994

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ARCHIWUM PIJARÓW W KRAKOWIE

Przywilej Jana Kazimierza z roku 1654 pozwalał osiedlić się pijarom w Krakowie. Wolno im było rozpocząć budowę własnego kolegium. Musiało jednak upłynąć blisko dwadzieścia lat, zanim zakon osiadł w podwawelskim grodzie. Przyczyn takiego stanu rzeczy było kilka: przede wszystkim – zawiść i obawy duchowieństwa krakowskiego, a także profesorów Akademii Krakowskiej. Spowodowało to, iż pijarzy najpierw zadomowili się na Kazimierzu¹. Nim jednak otrzymali tam swój dom, potrzebne było miejsce do zatrzymywania się w samym Krakowie. Umożliwił im to krakowski mieszczanin Jan Baryczko, ofiarowując zakonowi na gościnę część swojego domu przy ulicy św. Jana. Zachował się jego list do pijarów z roku 1655 i właśnie ten list możemy uznać za początek tworzenia się archiwum pijarskiego w Krakowie. Analiza zawartości tego archiwum stanowić będzie treść niniejszego artykułu. Postaram się przedstawić archiwalia dotyczące przede wszystkim historii nauki, kultury oraz edukacji, w mniejszym zakresie z innych dziedzin. W jednym artykule, o określonych objętościowo ramach, nie sposób dokładnie zaprezentować zasoby całego archiwum. Trzeba również pamiętać, iż duża część archiwaliów jest już znana i wykorzystywana przez badaczy różnych zagadnień, choć same archiwum nie doczekało się jeszcze żadnej większej pracy ukazującej jego historię. Dlatego też niniejszy tekst – o charakterze zecydowanie materiałowym – ma za zadanie zasygnalizować, przypomnieć, przybliżyć i tym samym pobudzić do dalszych badań.

Zanim zachowany zespół archiwalny trafił na obecne miejsce przechowywania w budynkach klasztornych przy ulicy Pijarskiej 2 w Krakowie, przechodził różne koleje losu, niestety bardzo często złe. Był przenoszony do nieodpowiednich pomieszczeń, niszczone, zalewany wodą, lecz w końcu, dzięki troskliwej opiece pijarów, udało się go ocalić i zachować dla badaczy nie tylko historii samego zakonu, lecz także dla zajmujących się dziejami kultury, nauki czy oświaty w Polsce na przestrzeni ponad 300 lat.

Trzeba w tym miejscu wspomnieć o istniejącej bibliotece. Zajmuje ona te same pomieszczenia co archiwum i znajduje się również pod wyjątkowo fachową opieką – dyrektora – ks. Adama Pitali Sch. P.² W artykule swoim zajmę się jednak

wyłącznie zaprezentowaniem samego archiwum, choć będąc w Krakowie, trudno było mi się oprzeć przemożnej pokusie, przynajmniej pobieżnego zapoznania się z zawartością biblioteki, w której można trafić na ciekawe pozycje³.

Materiały, znajdujące się w archiwum – co niewątpliwie ułatwia dostęp do nich – zostały skatalogowane i zaprezentowane w formie maszynopisu. Podzielone są one według prostej zasady, i tym samym bardzo klarownej, według przynależności do poszczególnych kolegiów. I tak obok archiwaliów dotyczących krakowskiego Collegium Cracoviense (nr XI według Katalogu) znaleźć można materiały odnoszące się do Łowicza – Colegium Lovicense (nr I), Piotrkowa Trybunalskiego – Collegium Petricoviense (nr II), Wielunia – Collegium Vielunense (nr III), Lidy – Collegium Lidense (nr IV), Włocławka (nr V), Radziejowa (nr VI), Chełma Lubelskiego (nr VII), Warszawy (nr VIII), Opola Lubelskiego (nr IX), Lwowa (nr X), Łukowa (nr XII), Podolińca (nr XIII). W Katalogu wyodrębniona została także szkoła pijarska w Rakowicach, a także materiały dotyczące nowicjatu. W archiwum krakowskim znajdują się również materiały zmikrofilmowane. Pochodzą one z Archiwum Generalnego w Rzymie oraz z Budapesztu i dotyczą Podolińca.

Niestety nie można, poza mikrofilmami, dokładnie ustalić, co byłoby wyjątkowo wartościowe, drogi i czasu, w jakim archiwalia trafiały do Krakowa z poszczególnych kolegiów. Pozostaje tylko przypuszczenie, iż były po prostu przekazywane ze względu na to, iż krakowski Dom stał się z końcem XVIII i poprzez część XIX wieku, aż do czasów po II wojnie światowej, wiodącym pijarskim ośrodkiem – pomimo przeżywania bardzo trudnych okresów, zwłaszcza po roku 1830⁴. W Krakowie nastąpiło też odnowienie Prowincji. Stało się tak w drugiej połowie XIX w. za sprawą księdza Adama Słotwińskiego – postaci wielce interesującej i zasłużonej dla pijarów⁵.

Prezentowanie materiałów, znajdujących się w archiwum pijarskim w Krakowie rozpocznę od przedstawienia zespołu mikrofilmów. Dzielą się one, tak jak wspomniałem, na dwa podstawowe zespoły obejmujące Archiwum Generalne w Rzymie oraz Podoliniec. Materiały te dotyczą przede wszystkim ogólnych spraw związanych z działalnością pijarów. Pod sygnaturą 37 znajdują się materiały obejmujące kolegium podolinieckie. Pierwsza rolka mikrofilmu zawiera „Księgę pierwszą naszego Domu Podolinieckiego”. Zostały w niej zebrane archiwalia związane z fundacją, rozwojem, nowymi wstąpieniami i zachodzącymi zmianami w podolinieckim ośrodku – czyli z funkcjonowaniem Zakonu. Zapisy w księdze tej pochodzą z lat 1681–1772. Na tej samej rolce mikrofilmu znajdują się także materiały z wizytacji apostołskich z lat 1681–1742. Całość omawianej części liczy 279 stron.

Pod numerem 75 odnaleźć można zmikrofilmowany „Katalog uczących się w Szkołach Pobożnych” w okresie 1643–1772. Jest to cenny materiał, dzięki któremu można ustalić nazwiska studiujących.

Wykaz ten dwukrotnie jest powtórzony, różni się jednak latami oraz samymi tytułami. Jeden z nich brzmi „Liber XLIII Collegii Podoliniensis Scholarum Piarum in quo continentur Nomina Studiosorum scholarum nostrorum ab anno 1696 ad a. 1786” (339 ss.)⁶; drugi natomiast: „Nomina discipulorum Podolini Scholas Pias... ab anno 1643 ad a. 1670”⁷. Tak więc na na podstawie tych trzech katalogów można ustalić oprócz nazwisk także narodowość uczęszczających do podolinieckiej szkoły w latach 1643–1786.

Pozycji zmikrofilmowanych dotyczących Archiwum Generalnego w Rzymie jest kilkanaście. Poruszają one przede wszystkim sprawy ogólne związane z działalnością pijarów. Pod sygnaturą o numerze 57 znajdują się materiały dotyczące Podolińca, a także kolegów warszawskiego, rzeszowskiego oraz krakowskiego. Zmikrofilmowane zostały akta „Visitacionis Generalis Pio Fr. Aspero z 1692 roku”⁸. Znaleźć można także „Archiwum Nuncjatury Warszawskiej”⁹. Za pewnego rodzaju ciekawostkę odnotować należy, iż w Archiwum Generalnym w Rzymie znajduje się praca Józefa Osieńskiego – „Opisanie polskich żelaza fabryk”. Nasuwa się pytanie, dlaczego właśnie ta praca – skądinąd bardzo interesująca – znalazła się w Rzymie?

Omawiany zespół archiwalny zawiera również mikrofilmy map i planów poszczególnych kolegów np. Radziejowa, Warszawy, Międzyrzecza¹⁰ – co może ewentualnie stanowić materiał dla historyka sztuki czy architektury. W dziale tym odnajdujemy także materiały dotyczące polskiej Prowincji oraz Prus¹¹.

Zaprezentowane powyżej mikrofilmy stanowią – oczywiście – tylko bardzo mały fragment zasobów Archiwum pijarów w Krakowie. Właściwą jego część zajmują rękopisy, a także pewna ilość maszynopisów – dotyczą one XX wieku.

Trudno jednoznacznie osądzić, które z zachowanych materiałów są najważniejsze, czy też najciekawsze. Odpowiedź uzależniona będzie od postawionego pytania i od samych naukowych celów. Zapewne innych źródeł szukać mogą badacze spraw czysto religijnych, duchowości, administracyjno-finansowych Zakonu, a innych nauki, edukacji czy kultury, choć trzeba sobie zdawać sprawę, iż podział ten nie zawsze jest tak oczywisty i prosty do przeprowadzenia dla zajmującego się daną dziedziną. W artykule swoim – pozwałam sobie raz jeszcze przypomnieć – skupię się na wymienionej na końcu problematyce, a mianowicie nauce i kulturze. Jednakże będzie również mowa o innych dokumentach, wprost nie związanych z tymi zagadnieniami, to jednak ze względu na to, iż mogą w sposób pośredni odnosić się do tych zagadnień, powinny być przedstawione. Warto też o nich wspomnieć ze względu na ich znaczenie dla poznania historii pijarów.

Wydaje się jednak, iż istnieje jak gdyby główny dokument, przybliżeniem którego, a raczej przypomnieniem, pragnę rozpocząć prezentację zawartości Archiwum Pijarów w Krakowie. Dokumentem tym jest „Matricula Provinciae Polonae Scholarum Piarum 1742–1867”¹². Matrykuła opatrzona jest „Wstępem” informującym, jak należy z niej korzystać. Z punktu widzenia badaczy dziejów

Zakonu mamy do czynienia ze źródłem o pierwszorzędym znaczeniu. Dzięki niej można dowiedzieć się o działalności poszczególnych pijarów, czy choćby tylko sprawdzić daty z życia. Dlatego też „Matrykuła” jest ciągle wykorzystywana i jak wiem, do ks. Adama Pitali napływają często listy z prośbami o odpisy z niej. Na podstawie „Matrykuły” można np. ustalić listę nauczycieli Studium Teologii Spekulatywnej w kolegium krakowskim. Po Warszawie była to druga uczelnia zajmująca się tą problematyką. Rozwinęła się ona i osiągnęła wysoki poziom pod wpływem reform Stanisława Konarskiego¹³.

Pozostając przy problematyce studiów spekulatywnych zauważyć można, iż źródłem przydatnym przy badaniu tego zagadnienia jest „Historia primitiva Poloniae”¹⁴ z roku 1823 – napisana przez Antoniego Muszyńskiego na podstawie opracowania Kraussa. Również z tego samego względu interesujące są kolejne pozycje: pierwsza „Historia Domus Cracoviensis Scholarum Piarum 1748–1787”¹⁵; druga „Acta Collegii Cracoviensis Scholarum Piarum 1655–1730”. Acta te zebrane zostały w czterech zespołach dotyczących lat: 1655–1730¹⁶; 1685–1794¹⁷; 1703–1730¹⁸; 1778–1812¹⁹. W pierwszej odnajduje się m.in. materiały źródłowe wyjaśniające sprawy finansowe, podstawy ekonomiczne działania Studium, ale również i nowe metody nauczania. Druga prezentuje np. obowiązki studentów.

Ciekawe z punktu widzenia historii Zakonu jest dwuczęściowe „Annalium Clericorum Regularium Pauperum”²⁰, obejmujące lata 1597–1669, a więc dotyczące nie tylko Polski. „Annales” sporządzili w 1669 roku asystenci generalni prowincji niemieckiej – bracia Bernard i S. Filippo. Porusza ono szerzej życie wspólnoty pijarskiej w Europie.

Najciekawszą – i to zdecydowanie – część Archiwum Pijarów stanowią materiały dotyczące Kolegium krakowskiego. Pod sygnaturą 1 znajduje się zespół (o którym wcześniej była mowa), zatytułowany „Acta Collegii Cracoviensis Scholarum Piarum 1655–1730”. Znalazł się w nich list Stanisława Baryczki datowany z roku 1655, w którym informuje o oddaniu części swojego domu przy ul. św. Jana do dyspozycji pijarów, a także cały archiwalny zespół dotyczący osiedlenia się Zakonu na Kazimierzu²¹. Wśród akt kolegium krakowskiego odnaleźć można także pismo biskupa Andrzeja Trzebickiego, zezwalające pijarom założyć w Krakowie nowicjat²².

Także ze sprawą osiedlenia się pijarów w Krakowie wiążą się bezpośrednio dwa dokumenty, ważne dla odtworzenia początków dziejów Zakonu w Polsce. W dokumentach tych Jan Kazimierz nakazuje członkom rady miejskiej, aby nie kwestionowali praw pijarów do nabytych drogą sądową gruntów, na obszarze Krakowa. Pismo to, jak i drugie o podobnej treści, datowane jest na rok 1662²³.

Osiedlenie się pijarów w Krakowie nie przyszło łatwo. Problem ten szeroko opisuje ks. Adam Pitala w swoich pracach, dlatego wątek faktograficzny tego problemu pominąłem. Pozostają jednak do omówienia zachowane w Archiwum dokumenty, listy i różnego rodzaju pisma dotyczące walki pijarów o stałe

zamieszkanie w Krakowie. Próby te napotkały bardzo stanowczy opór ze strony duchowieństwa, zarówno świeckiego, jak i zakonnego. Wynikało to z przyczyn ekonomicznych. Jak podaje A. Pitala, w pierwszej połowie XVIII wieku powstało w Krakowie 20 nowych klasztorów, 17 kościołów i 8 kaplic²⁴. Także Akademia Krakowska obawiała się nowej konkurencji ze strony pijarów w zakresie szkolnictwa.

Z zachowanych archiwaliów, dotyczących tej sprawy przykładowo wymienić można wezwanie biskupa Trzebieckiego z roku 1674 skierowane do pijarów, w którym wzywa do opuszczenia domów, otrzymanych jakoby bez pozwolenia krakowskiego ordynariusza²⁵.

W kwestii osiedlenia się pijarów w Krakowie zachowały się listy Aleksandra Lubomirskiego – wojewody krakowskiego, broniące Zakonu. Zainteresowanych tą problematyką odsyłam do prac ks. Adama Pitali²⁶.

W Archiwum znajdują się także „Acta Collegii Cracoviensis Scholarum Piarum” z późniejszych lat – 1685–1794 oraz 1703–1730. Zawierają one różnego rodzaju zapisy pieniężne oraz testamenty na rzecz Zakonu. Materiał ten jest dość obszerny.

Bardzo istotne – z punktu widzenia dziejów całego zakonu pijarów – są trzy grupy materiałów. Pierwsza z nich, to akta dotyczące Kapituły Generalnej za lata 1637–1785. Są to różnego rodzaju postanowienia wydane przez Kapitułę w Rzymie, a regulujące sprawy życia i funkcjonowania Zakonu. Drugą pozycją jest „Brevis collectio de introductis Scholis Pias in Poloniam et earum incremento, tam in hoc quam in inclyto Hungariae Regno”²⁷. Jest to zbiór dokumentów dotyczących przybycia i działalności pijarów w Polsce i na Węgrzech. Opracował je dla potrzeb Prowincji Zakonu Dominik Choynecki, rektor Studium w latach 1771–1777, który do Krakowa przyjechał z Podolińca, tam też powrócił po skończonej kadencji. Postać wielce zasłużona dla krakowskiego kolegium. Trzeci, istotny dokument, to „Decretum condensationale”²⁸. Jest to teczka obejmująca 200 stron, w której znalazły się dokumenty obowiązujące pijarów w całym Zakonie.

Wymienione powyżej materiały nie wyczerpują wszakże archiwaliów istotnych dla odtworzenia działalności pijarów w XVII i XVIII wieku – pominąłem je jednak z powodów, o których mówiłem na wstępie. Widać jednak, iż materiał ten jest obszerny, z drugiej strony nie można jednak mówić o wyjątkowej obfitości. Uwaga ta dotyczy również archiwaliów związanych z kulturą, czy szeroko pojętą nauką. Lepiej przedstawia się sytuacja w przypadku archiwaliów XIX i XX-wiecznych – jest ich o wiele więcej, i to zarówno dotyczących spraw administracyjno-finansowych, które z podobnych względów pominąłem, jak i nauki oraz edukacji.

Dużo miejsca zajmują archiwalia związane z Adamem Słotwińskim. Na ich podstawie widać, jak wielką pracę musiał on włożyć, aby przywrócić pozycję krakowskiemu kolegium i odnowić Polską Prowincję. Zachowały się liczne rachunki, kosztorysy i projekty odbudowy i rozbudowy krakowskiego Domu.

Archiwalia Adama Słotwińskiego zostały opatrzone tytułem – „Akta Ks. Adama Słotwińskiego”. Zebrano je w około czterdziestu mini-zespołach, o różnych sygnaturach. Niewątpliwie najciekawsze z punktu widzenia niniejszego artykułu są materiały mówiące o dążeniu Słotwińskiego do założenia pijarskiej szkoły. Pod sygnaturą o numerze 77 oraz 78, w dziale „Collegium Cracoviense”, znajdują się archiwalia ukazujące te właśnie zmagania – są to: „Akta Ks. Adama Słotwińskiego. Korespondencja z Radą Szkolną Krajową”, a także „Acta... List drugi otwarty do rodziców z 1889 r.”. Korespondencja ta dotyczy spraw internatu dla młodzieży uczącej się w szkołach rządowych. Słotwiński myślał, iż zakładając w 1873 roku internat, przyczyni się w ten sposób do powstania później prawdziwej pijarskiej szkoły.

Innym ciekawym materiałem są listy Słotwińskiego do Konsystorza Krakowskiego²⁹. Jest to zagadnienie związane z finnasami, lecz bardzo istotne, warto o nim wspomnieć. Problem dotyczył długów ciążyących na kolegium i sposobów ich spłacania, a, co się z tym łączyło, z formą zarządzania majątkiem pijarów. Zachowało się w tej sprawie „Zarządzenie” Konsystorza Generalnego Krakowskiego z 1872 roku.

Wśród archiwaliów znajduje się też dość obszerna korespondencja Słotwińskiego, (w tym mniej listów pisanych do niego). Jest również brulion jego listów. Spośród piszących do Słotwińskiego wymienić można: Tadeusza Kromackiego, Artura Wołyńskiego, Mauro Ricci – Generała Zakonu, Teofila Lenartowicza czy Józefa Jafre³⁰.

Również z osobą Adama Słotwińskiego wiąże się ściśle następna pozycja archiwalna, a mianowicie „Katalog dzieł Biblioteki założonej przez ks. Adama Słotwińskiego w roku 1878”³¹. Katalog ten obrazuje jego zainteresowania literackie i naukowe. Odnajdujemy w tym katalogu m.in. prace Teodora Weltera: „Dzieje powszechne skrócone”, przełożone na język polski przez Zygmunta Sawczyńskiego, Kraków 1869; Adama Naruszewicza „Historię narodu polskiego” – tomów 6, Kraków 1859–1860; Jana Albertrandiego: „Dzieje królestwa polskiego lat początkach opisane” tomy 2, Lwów 1846; a także Maurycego Mochnackiego „Dzieła”, zaopatrzone podtytułem „Wydanie jedynie prawne ogłoszone z wiedzą matki autora”, tomów 5, Poznań 1863. Na uwagę zasługuje przede wszystkim znalezienie się Katalogu „Dzieł” Mochnackiego. Czy był to przypadek, moda, czy może świadomy wybór? Być może bliska była Słotwińskiemu postać Mochnackiego i myśl autora o odzyskaniu przez Polskę niepodległości na drodze zbrojnego czynu. Pamiętać należy, iż Słotwiński brał udział w ostatnim zbrojnym zrywie XIX wieku – powstaniu styczniowym. Po jego upadku musiał opuścić kraj – wyjechał do Paryża, gdzie zetknął się z emigracją lat 1831, 1846, 1863. Gdy wybuchła wojna francusko-pruska, brał udział jako ochotnik w obronie Paryża w 1871 roku³².

Ciekawy materiał mogą także stanowić „Pamiętniki”³³ Słotwińskiego. Część pierwsza, zatytułowana *Wspomnienia z niedawnej przeszłości*, ukazała się drukiem w Krakowie w 1892 roku, część druga z lat 1871–1888 pozostała w rękopisie

i stanowi wartościowy materiał źródłowy, zaś postać ks. Adama Słotwińskiego czeka na większe opracowanie.

Oprócz ks. Adama Słotwińskiego ma również swój zespół archiwalny ks. Tadeusz Chromecki, który po Słotwińskim pełnił funkcje rektora kolegium krakowskiego. „Akta ks. Tadeusza Chromeckiego”³⁴ są mniej liczne i w głównej mierze składają się na nie listy, obejmujące okres od 1888 roku aż do jego śmierci w roku 1901. Materiały te są również mało zbadane.

Z postacią ks. Adama Słotwińskiego wiążą się ponadto archiwalia dotyczące pochowania serca Stanisława Konarskiego³⁵. Zachowały się dokumenty związane z tą uroczystością, jak również jej opisy oraz opinie i odgłosy w prasie. O pochowaniu serca twórcy Collegium Nobilium w kościele pijarskim w Krakowie pisze także Słotwiński w swoich drukowanych pamiętnikach – był on inspiratorem i organizatorem tej doniosłej uroczystości. Archiwalia pijarskie związane z tą sprawą, choć są już wykorzystane m.in. przez ks. Adama Pitałę, zasługują jednak nadal na wspomnienie o nich, zwłaszcza ze względu na zachowane odgłosy prasy.

Gdy zbliżamy się do naszych czasów, widać wyraźnie, iż materiałów archiwalnych przybywa. Mają one różnorodny charakter, podobnie jak archiwalia wcześniejsze. W swoim artykule skupię się jednak na materiałach dotyczących szkoły, która powstała przy kolegium pijarskim w 1909 roku. Twórcą jej był cudzoziemiec, przybyły do Krakowa – ks. Jan Borelli³⁶. Tym samym zrealizowane zostały marzenia i plany nie żyjącego już wtedy ks. Adama Słotwińskiego, a także plany ks. Tadeusza Chromeckiego. Powstało Prywatne Gimnazjum Męskie im. ks. Stanisława Konarskiego. W archiwum zachował się m.in. „Regulamin dla wychowanków”³⁷ z roku 1905, a także „Katalog klasy IV”³⁸ 1907–1908, „Katalog klasy II, III, IV”³⁹ 1910. Zachował się także „Dziennik lekcyjny”⁴⁰ 1883–1885 z wykazami uczniów. „Dziennik” ten pochodzi sprzed blisko 14 lat – zanim powstało gimnazjum pijarskie. Także sprzed powstania szkoły pochodzi „Regulamin dla wychowanków” oraz pierwszy z wymienionych „Katalogów”. Są to niewątpliwie materiały związane z istniejącą wcześniej szkołą, która przygotowywała uczniów do szkół średnich. Potwierdza to dodatkowo „Dziennik Szkoły Przygotowawczej XX Pijarów w Krakowie”⁴¹ 1890–1895, oraz „Spis uczniów Szkoły Przygotowawczej XX Pijarów”⁴² 1895–1905 i „Dziennik uczniów Szkoły Przygotowawczej”⁴³ 1902–1903. O działalności tej szkoły pisze ks. Adam Pitała w swojej najnowszej pracy, lecz dla badaczy oświaty jest to nadal interesujący materiał.

Zajmujących się tą problematyką zainteresować mogą również wszelkiego rodzaju materiały związane z pracą gimnazjum, a raczej należało by użyć terminu gimnazjów. Wynika to stąd, iż pijarzy, w parę lat po otwarciu szkoły krakowskiej, wybudowali nowoczesny gmach w Rakowicach, gdzie w 1913 roku uczniowie rozpoczęli naukę. Działalność tej szkoły przerwała I wojna, a potem II wojna światowa. W 1946 roku budynek został odbudowany, lecz wkrótce zabrało go

wojsko, wobec czego szkoła musiała powrócić do Krakowa. W Rakowicach młodzież podjęła naukę dopiero w 1990 roku.

Trudno jest wymienić wszystkie archiwalia związane ze szkołami. Jest ich bardzo dużo i to zarówno dotyczących okresu sprzed I wojny, jak i okresu po II wojnie. Przykładowo wymienić można „Katalogi główne”⁴⁴ różnych klas i różnych lat; „Katalogi klasowe”⁴⁵, też różnych klas i różnych lat; „Świadczenia dojrzałości”⁴⁶; „Protokoły egzaminów dojrzałości”⁴⁷; Protokoły posiedzeń Rady Pedagogicznej, spisy abiturientów oraz uczniów i ich zainteresowań, teczki personalne, pisma urzędowe kuratorium i szkolne do kuratorium. Interesujące są zwłaszcza, wymienione na końcu pisma z kuratorium i do kuratorium. Pochodzą one z okresu 1948–1949, a więc walki pijarów o zachowanie gimnazjum w Rakowicach⁴⁸.

Oprócz zespołu archiwalnego kolegium krakowskiego, w Archiwum Pijarskim znajdują się również, o czym mówiłem we wstępie, zespoły dotyczące innych kolegiów. Na szczególną uwagę zasługują archiwalia z Piotrkowa Trybunalskiego, a także z Lidy.

Interesująco przedstawiają się dość obszerne archiwalia kolegium piotrkowskiego – jednego z najstarszych w Polsce. Z całego zespołu najciekawsze są materiały dotyczące szkoły, jaką prowadzili w tym mieście pijarzy, zaliczanej przez wizytatorów Komisji Edukacji Narodowej (według ich raportów) do szkół dobrych.

Do materiałów tych należy przede wszystkim „Księga Szkół Wojewódzkich Piotrkowskich”⁴⁹ 1777–1783; „Księga raportów szkół piotrkowskich do Szkoły Głównej”⁵⁰ 1782–1793; „Księga różnych dziwnych dziejów i przypadków w Szkołach Piotrkowskich”⁵¹ 1782–1816. Materiały te dotyczą różnorodnych zagadnień związanych z działalnością szkoły, np. organizowania popisów uczniowskich. Część tych archiwaliów została wykorzystana przez Ryszarda W. Wołoszyńskiego⁵². Zachowały się także „Dzienniki klas” za lata 1821–1830⁵³, a oprócz tego – co jest ważne – rejestry ksiąg elementarnych za okres 1756–1793. Przydatne w odtwarzaniu historii szkoły okazać się mogą również „Acta Scholastica et domestica”⁵⁴ 1756–1794; „Decreta de diligentia Magistrorum”⁵⁵ 1742–1801 oraz „Popis publiczny uczniów szkoły wojewódzkiej XX Pijarów”⁵⁶ 1830. W ostatniej z wymienionych pozycji przedstawione są również dzieje szkoły.

Innym ciekawym materiałem, wiążącym się ze szkolnictwem, jest bulla⁵⁷ papieża Klemensa XII z roku 1731. W bulli tej papież zwraca się do kardynałów m.in. z prośbą o wyjaśnienie i rozsądzenie, czy pijarzy mogą uczyć bogatą młodzież czy tylko ubogą.

Z historią całego kolegium w Piotrkowie wiążą się natomiast dwie pozycje – pierwsza „Historia Domus Petricoviensis Scholarum Piarum”⁵⁸ 1676–1801, druga – „Visitaciones Provinciarum 1687–1831”⁵⁹. Pewna część z tych materiałów została już wykorzystana w badaniach naukowych.

Wśród zespołu piotrkowskiego znajdują się, podobnie jak w przypadku Krakowa, archiwalia prezentujące wydatki, przychody i sprawy administracyjne. Jest też ciekawy materiał – dokument procesu kolegium piotrkowskiego z kahałem lubelskim 1661–1775⁶⁰. Dokument dotyczył procesów sądowych o zwrot pożyczonych kahałowi pieniędzy.

Tak jak zauważyłem wcześniej, oprócz materiałów piotrkowskich na szczególną uwagę zasługują archiwalia z Lidy⁶¹. Są one najbardziej obszerne po zespole obejmującym kolegium krakowskie i rakowickie. Według Katalogu pozycji jest 102. Wszystkie one, poza trzema dotyczą XX wieku – okresu międzywojennego. Materiały te są zupełnie nieznanne.

Najstarsze lidzkie archiwalia to „Dzieje obrad domowych co do spraw szkolnych w Szkołach Lidzkich należących do Wydziału Litewskiego 1783–1816”⁶². Jest to materiał o szerszym znaczeniu, przydatny przy badaniu szkolnictwa na tych ziemiach. Z podobnych lat pochodzi wykaz „Kwitów pobranych prowizji od fundatorów Kolegium w Lidzie i Werenowie 1737–1855”⁶³.

Młodszy archiwalia są kopie zrobione przez ks. Tadeusza Chromeckiego z *Pamiętników*⁶⁴ ks. Józefa Wojszwyły. Praca ta została wydana drukiem, lecz warto w tym miejscu przypomnieć ją, zwłaszcza, iż Wojszwyłto opisuje m.in. organizację kształcenia nauczycieli w Prowincji Litewskiej. Ciekawe wydaje się być porównanie oryginału ze wspomnianą powyżej kopią. Ustalić możnaby było, czy wszystkie wątki *Pamiętnika* zostały faktycznie wiernie odpisane przez Chromeckiego i czy nie wprowadził on własnych uzupełnień, ewentualnie pominąć.

Zespół lidzki obejmuje materiały, tak jak i inne zespoły, dotyczące spraw finansowych, administracyjnych czy duszpasterskich. Przykładem są „Akta Kolegium”⁶⁵ z lat 1921–1943, „Kroniki Kolegium Ks. Pijarów w Lidzie”⁶⁶ od roku 1926 do 1939 czy „Projekt przebudowy wieżyczek nad kopułą Kościoła Ks. Pijarów w mieście Lidzie”⁶⁷. Projekt ten dotyczył przywrócenia dawnego kształtu wieżyczkom kościelnym na miejsce istniejącej wtedy kopuły cebulowej, wzniesieniej na życzenie duchownych prawosławnych.

Oprócz przedstawionych powyżej archiwaliów, znajdują się w Krakowie bardzo obszerne zespoły związane z powstałymi w Lidzie szkołami, a więc jest to materiał dla badacza dziejów edukacji, tym cenniejszy, iż zupełnie nieznanymi i dotąd nie opracowanymi.

W 1927 roku pijarzy odzyskali swój dom w Lidzie, gdzie pierwszy rektor – Ferdynand Kozłowski założył szkołę podstawową z internatem dla ubogiej zamiejscowej młodzieży. Dwa lata później szkoła ta zostaje przemianowana w trzyklasową szkołę średnią, a w roku szkolnym 1932–1933 – w czteroklasową, spółdzielczą, umożliwiającą absolwentom dalszą naukę na wyższych uczelniach. W pijarskim Archiwum znajdują się statuty tej szkoły – „Statut normalny dla niepaństwowej Szkoły Handlowej”⁶⁸, a także „Statut Prywatnego Męskiego i Żeńskiego Gimnazjum Kupieckiego Kolegium Księży Pijarów w Lidzie”⁶⁹, „Statut

Prywatnego Męskiego Gimnazjum Kupieckiego Księży Pijarów w Lidzie 1939”⁷⁰. Oprócz statutów zachowały się „Akta uczniów”⁷¹ z lat 1930–1939.

Z lidzkiego zespołu archiwalnego sporo też można dowiedzieć się o uczniach i kadrze nauczycielskiej. Oprócz wspomnianych „Akt uczniów” z lat 1930–1939 istnieje także „Księga ewidencyjna uczniów 3-klasowej Męskiej Szkoły Handlowej Księży Pijarów w Lidzie”⁷², „Księga wpisów do szkoły handlowej 1932–1934”⁷³ oraz „Katalog ocen 1929–1939”⁷⁴. Są też wykazy nieodebranych świadectw oraz „Księga sprawozdań rocznych ze stanu wychowania”⁷⁵.

Także nauczyciele mają swoje materiały archiwalne – ankiety personalne oraz umowy o pracę⁷⁶. Dodając do tego, zaprezentowane powyżej np. plany finansowo-gospodarcze gimnazjum, czy też okólniki Ministerstwa Oświaty z lat 1928–1938⁷⁷, widać wyraźnie, iż materiał ten jest bardzo obszerny, o kompleksowym charakterze, a przede wszystkim zupełnie nieopracowany. Dla kogoś, kto podejmie się nad nim badań, stanowić będzie bardzo wartościowy materiał źródłowy.

Z archiwaliów pozostałych pijarskich kolegiów na uwagę zasługują materiały z Łowicza, Wielunia, Włocławka i Warszawy – jest ich jednak o wiele mniej niż wcześniej zaprezentowanych.

W materiałach łowickich najciekawiej przedstawia się „Album Studiosorum in Collegii Lovicensis Scholarum Piarum 1780–1829”⁷⁸ oraz brulion i sam czystopis inwentarza szkolnej biblioteki w Łowiczu⁷⁹ z roku 1779. Wydaje się, iż inwentarz ten jest interesującą pozycją, zwłaszcza gdy przeprowadzi się porównanie stanu książek w brudnopisie z czystopisem.

Oczywiście w zespole łowickim nie mogło zabraknąć archiwaliów dotyczących codziennego życia kolegium, jak np. księgi wydatków i dochodów⁸⁰, czy – mogącej być zajmującą lekturą – księgi uchybień zakonnych⁸¹.

Spśród wieluńskich archiwaliów zwraca uwagę „Katalog biblioteki z 1809”⁸² oraz „Księga obejmująca listy stanów służby członków Szkoły Powiatowej Wieluńskiej 1859”⁸³ oraz „Brulion pism ks. Paszkowskiego”⁸⁴ – rektora Kolegium w Wieluniu 1812–1821.

Analizując włocławskie materiały należy zatrzymać się przy „Księdze urzędników w szkołach włocławskich XX Pijarów 1822–1831”⁸⁵ oraz „Protokole egzaminu osób prywatnych składających przed Rektorem szkoły Wydziałowej włocławskiej Księży Pijarów 1822–1840”⁸⁶, czyli są to protokoły z egzaminów eksternistycznych, zdawanych przed komisją szkolną. Do pewnego rodzaju ciekawostki archiwalnej, nie spotykanej w innych zespołach, zaliczyć można „Rejestr potraw dziennych dawanych w kolegium włocławskim Księży Pijarów 1822–1831”⁸⁷.

Na końcu pragnę przedstawić archiwalia dotyczące warszawskiego kolegium, czynię tak umyślnie. W Katalogu archiwaliów wyszczególnionych zostało bardzo mało pozycji, lecz nie może to świadczyć, iż zespół ten jest naprawdę ubogi. Na

szczególną uwagę zasługują dwie pozycje – są to: „Dokumenty dotyczące Kolegium w Warszawie”. Pierwsze za lata 1644–1851⁸⁸ oraz drugie za lata 1658–1848⁸⁹. Składają się na nie liczne tomy obejmujące różne sprawy. W pierwszym zbiorze dokumentów znajduje się m.in. „Status Domus nostrae Varsaviensis... descriptus Anno Domini 1682”, czy też „Descriptio primaeve Collegii Regii Varsaviensis”. Są to naogół dokumenty znane, wykorzystywane w naukowych pracach. Teczek z dokumentami jest sporo i na pewno poszczególne materiały są do wykorzystania, tak samo jak księga inwentarzowa może być interesującą lekturą. Niewątpliwie ciekawe są zapiski Michała Modzelewskiego pt. „Wspomnienia o uczniach Konwiktu Warszawskiego na Żoliborzu u Księży Pijarów 1815–1822”⁹⁰.

Z pozostałych kolegiów, to jest na przykład Łukowa, Radziejowa, Chełma Lubelskiego czy też Opola Lubelskiego, znalazło się bardzo mało materiałów archiwalnych, dlatego też ograniczę się tylko do zasygnalizowania, iż takie zespoły istnieją i mogą się przydać w pracy naukowej, ewentualnie dla tych, którzy podejmą tematy związane ze wspomnianymi kolegiami.

Kończąc tę prezentację trzeba powiedzieć jeszcze o istniejącym w Archiwum Krakowskim zespole – zbiorze negatywów fotograficznych. Składają się nań różnego rodzaju ilustracje, np. portrety ks. Adama Słotwińskiego, św. Józefa Kalasancjusza wśród dzieci (apoteoza, obraz hiszpański), portret Kazimierza Narbutta, Onufrego Kopczyńskiego czy Stanisława Konarskiego, wykonany na podstawie miedziorytu. Według wykazu jest 56 negatywów.

Wyciągając wnioski końcowe po zapoznaniu się z całym materiałem archiwalnym znajdującym się w pijarskim Archiwum w Krakowie, trzeba stwierdzić, iż poszczególne zespoły nie mają jednakowej wartości – co jest oczywiste. Część z nich jest znana i wykorzystywana w różnorodnych pracach. Widać wyraźnie, iż najbogatsze – co nie może dziwić – są archiwalia związane z kolegiem krakowskim i rakowickim. Na ich podstawie można odtworzyć zarówno działalność szkolną tych kolegiów jak również życie codzienne Zakonu na przestrzeni blisko 300 lat.

Ważne są także archiwalia dotyczące Lidy. I właśnie materiały lidzkie zasługują na szczególne uwypuklenie ze względu na fakt, iż nie zostały one dotąd przebadane. Interesują zaś tym bardziej, iż można nareszcie, po wielu latach, pojechać w celach badawczych do Lidy i tym samym sprawdzić, czy ewentualnie nie istnieją tam dodatkowe materiały źródłowe, wzbogacające wiedzę o tym kolegium.

PRZYPISY

- ¹ A. Pitala, *Kolegium pijarów w Krakowie*, „Nasza Przeszłość” 1962, t. XV, s. 62–63.
- ² Należy przypomnieć, iż poprzednim dyrektorem Archiwum był ks. Jan Buba.
- ³ Szerzej dzieje biblioteki prezentuje A. Pitala w swojej najnowszej pracy pt. *Przyczynki do dziejów polskiej prowincji pijarów 1642–1992*, Kraków 1993, s. 94–97. Zbiory biblioteczne są obecnie na nowo katalogowane według zasad ogólnobibliotecznych.
- ⁴ Senat Rzeczypospolitej krakowskiej widząc upadek kolegium postanowił przejść na własność budynki klasztorne. W okresie tym również utrudnione były kontakty z Warszawą. A. Pitala, *Przyczynki do dziejów...*, s. 138.
- ⁵ Życie i działalność ks. Adama Słotwińskiego nie doczekała się jeszcze opracowania. Postać tą przybliży jedynie A. Pitala w *Przyczynkach do dziejów...*, s. 189–215.
- ⁶ Syg. 76 [Mikrof.].
- ⁷ „Nomina discipulorum Podolini Scholas Pias apud Patres Pauperes fewquentium ab. 1643 ad a. 1670”. Syg. 77 [Mikrof.].
- ⁸ Syg. Reg. Gen. 205, 206, 64 [Mikrof.].
- ⁹ Syg. N.Pol. 53, 54, 55, 56 [Mikrof.].
- ¹⁰ Syg. 58 [Mikrof.].
- ¹¹ Syg. 56 [Mikrof.].
- ¹² Syg. 1 [Coll. Cracov.].
- ¹³ A. Pitala, *Przyczynki do dziejów...*, s. 87–88.
- ¹⁴ Syg. S–1 poz. 4 [Coll. Cracov.].
- ¹⁵ Syg. 294 [Coll. Cracov.].
- ¹⁶ Syg. 1 [Coll. Cracov.].
- ¹⁷ Syg. 2 [Coll. Cracov.].
- ¹⁸ Syg. 3 [Coll. Cracov.].
- ¹⁹ Syg. 7 [Coll. Cracov.].
- ²⁰ Syg. 5.1 poz. 6 [Coll. Cracov.].
- ²¹ Problem ten opisuje A. Pitala, *Kolegium pijarów w Krakowie*, s. 57–75.
- ²² Syg. 1 [Coll. Cracov.].
- ²³ Tamże.
- ²⁴ T. Dobrowolski, *Sztuka Krakowa*, Kraków 1950, s. 321; A. Pitala, *Kolegium pijarów w Krakowie*, s.60.
- ²⁵ Syg. 1 [Coll. Cracov.].
- ²⁶ Tamże; A. Pitala, zob. przyp. 21.
- ²⁷ Syg. 5.1 poz. 5 [Coll. Cracov.].
- ²⁸ Syg. 5.1. poz. 10 [Coll. Cracov.].
- ²⁹ Syg. 79 [Coll. Cracov.].
- ³⁰ Syg. 119–127, 129 [Coll. Cracov.].
- ³¹ Syg. 132 [Coll. Cracov.].
- ³² A. Pitala, *Przyczynki do dziejów...*, s. 198–201.
- ³³ Syg. 58–62 [Coll. Cracov.].
- ³⁴ Syg. 135, 142, 143 [Coll. Cracov.].
- ³⁵ Syg. 92 [Coll. Cracov.].
- ³⁶ A. Pitala, *Przyczynki do dziejów...*, s. 153.
- ³⁷ Syg. 158 [Coll. Cracov.].
- ³⁸ Syg. 159 [Coll. Cracov.].
- ³⁹ Syg. 160 [Coll. Cracov.].
- ⁴⁰ Syg. 161 [Coll. Cracov.].
- ⁴¹ Syg. 288 [Coll. Cracov.].

- ⁴² Syg. 5 [Kol. Rakowickie].
- ⁴³ Syg. 5 [Kol. Rakow.].
- ⁴⁴ Syg. 8, 9, 10, 11, 12, 15, 20, 24, 26, 32, 40, 44, 48, 53, 58, 70, 75, 79 [Kol. Rakow.].
- ⁴⁵ Syg. 9, 10, 11, 14, 16, 17, 19, 21, 22, 23, 25, 27, 31, 37, 39, [Kol. Rakow.].
- ⁴⁶ Syg. 46, 51, 56, 61, 73, 77, 83, 87, [Kol. Rakow.].
- ⁴⁷ Syg. 29, 30, 34a, 37a, 40b, 45, 50, 54a, 55, 60, 71, 71a, 76, 82, 85, [Kol. Rakow.].
- ⁴⁸ Syg. 173, 174 [Kol. Rakow.].
- ⁴⁹ Syg. 22 [Coll. Petricovience].
- ⁵⁰ Syg. 23 [Coll. Petrico.].
- ⁵¹ Syg. 24 [Coll. Petricov.].
- ⁵² Syg. R. Stępień, R.W. Wołoszyński, *Pijarzy w Piotrkowie Trybunalskim w czasach Komisji Edukacji Narodowej*. w: *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XIX w.* Red. I. Stasiewicz–Jasiukowa, Warszawa–Kraków 1993, s. 489-499.
- ⁵³ Syg. 28–31 [Coll. Petrico.].
- ⁵⁴ Syg. 2 [Coll. Petrico.].
- ⁵⁵ Syg. 13 [Coll. Petricov.].
- ⁵⁶ Syg. Dr. 2 [Coll. Petricov.].
- ⁵⁷ Syg. 51 [Coll. Petricov.].
- ⁵⁸ Syg. 48 [Coll. Petricov.].
- ⁵⁹ Syg. 5 [Coll. Petricov.].
- ⁶⁰ Syg. 44 [Coll. Petricov.].
- ⁶¹ Materiały te trafiły najprawdopodobniej do Krakowa za sprawą ks. Augusta Stępnika, który w latach poprzedzających II wojnę światową badał i gromadził archiwalia pijarskie m.in. w Lidzie.
- ⁶² Syg. 1 [Coll. Lidense].
- ⁶³ Syg. 102 [Coll. Lid.].
- ⁶⁴ Syg. 2 [Coll. Lid.].
- ⁶⁵ Syg. 3, 4 [Coll. Lid.].
- ⁶⁶ Syg. 5 [Coll. Lid.].
- ⁶⁷ Syg. 10 [Coll. Lid.].
- ⁶⁸ Syg. 19 [Coll. Lid.].
- ⁶⁹ Syg. 20 [Coll. Lid.].
- ⁷⁰ Syg. 21 [Coll. Lid.].
- ⁷¹ Syg. 69,69 [Coll. Lid.].
- ⁷² Syg. 35 [Coll. Lid.].
- ⁷³ Syg. 37 [Coll. Lid.].
- ⁷⁴ Syg. 45–65 [Coll. Lid.].
- ⁷⁵ Syg. 40 [Coll. Lid.].
- ⁷⁶ Syg. 42 [Coll. Lid.].
- ⁷⁷ Syg. 38, 39 [Coll. Lid.].
- ⁷⁸ Syg. 4 [Collegium Lovicense].
- ⁷⁹ Syg. 17,18 [Coll. Lovicen.].
- ⁸⁰ Syg. 6, 9, 19 [Coll. Lovicen.].
- ⁸¹ Syg. 9 [Collegium Vielunense].
- ⁸² Syg. 10 [Coll. Vielun.].
- ⁸³ Syg. 18 [Coll. Vielun.].
- ⁸⁴ Syg. R.A.C–3 [Kolegium Włocławskie].
- ⁸⁵ Syg. R.A.C–1 [Kol. Włocła.].
- ⁸⁶ Syg. R.A.C–2 [Kol. Włocła.].
- ⁸⁷ Syg. R.A.C–2 [Kol. Włocła.].

⁸⁸ Syg. R.A.C – 8 [Kolegium Warszawskie].

⁸⁹ Syg. R.A.C – 10 [Kol. Warszaw.].

⁹⁰ Syg. R.A.C. – 9 [Kol. Warszaw.].

The Archives of Fathers Piarists in Cracow

SUMMARY

In the paper the sources preserved in the Piarists collection in Cracow is presented. The gathered collection is connected with education, religion and administrative-economic problems of the Order. The materials are divided according to several Piarists collegia and represent various research works. The most interesting and the biggest are the materials from collegia in Cracow, Rakowice and Lida. The Cracow archive has the oldest collection, dated of the XVIIth century, but it is well known. The materials connected with Lida are completely unknown and need a research work. The materials from the other collegia: Łowicz, Piotrków Trybunalski and Wieluń are also valuable and should be taken under particular consideration.